

GÖK-TÜRKLER

Birinci Baskı : 2012
İkinci Baskı : 2014
Üçüncü Baskı : 2018
Dördüncü Baskı : 2019

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-1.1. Dizi - Sayı: 21⁴

GÖK-TÜRKLER

Ahmet TAŞAĞIL

5. Baskı

ANKARA, 2021

Taşagıl, Ahmet, 1964-

Gök-Türkler / Ahmet Taşagıl. — 5. baskı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2021.

xix, 473 s., [54] s. tıpkı basım : tıpkı basım, soyağacı ; 24 cm. — (AKD-TYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-1.1. Dizi-Sayı: 21⁴)

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2460 - 4

1. Türkler _ Asya, Orta _ Tarih. 2. Gök-Türk Devleti _ Tarih.
3. Yazıtlar, Eski Türk _ Asya, Orta. I. E.a. II. Dizi.

950.13

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun 09.07.2021 tarihli ve 823/19 sayılı Yönetim Kurulu kararı gereği 5000 adet basılmıştır.

ISBN: 978-975-16-2460-4

Kapak Tasarım: Emine ÇAKIR

Baskı

Tarcan Matbaacılık Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

İvedikköy Mahallesi İvedik Caddesi No: 253 Yenimahalle/ANKARA

Tel: 0312 384 34 35 • Sertifika No: 47663

Baskı Hazırlık

Yargı Basım Yayın Dağ. Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Ostim OSB. Mah. Turan Çiğdem Cad. 36/3 Yenimahalle / Ankara

Tel: (0312) 386 11 37 • Faks: (0312) 386 00 39

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra Orta ve Lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-85 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde okudu. Mezuniyetini takiben Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair belgeler toplamak üzere Tayvan'a gitti. Dönüşünde 1987 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihinde yaptı. Mimar Sinan Üniversitesinde 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesörlüğe yükseldi. 1997'den başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam Öncesi Türk tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayımlanmış altı kitabı ve 200'den fazla ulusal ve uluslararası bilimsel yayını vardır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XIII
KISALTMALAR	XIX

I. CİLT

GİRİŞ	1
1- Kaynaklar.....	2
2- Kaynaklar Üzerinde Çalışmalar	6

I. KISIM

I. GÖK-TÜRKLERİN MENŞEİ MES'ELESİ	11
1- Çıktıkları Yer Mes'esi ve Asıl Yurtları	11
2- Menşei İlgili Efsanevî Rivayetler	13
3- P'ing-liang Hunları ve Gök-Türklerle Bağlantıları.....	15
II. DEVLETİN KURULUŞUNDAN ÖNCE GÖK-TÜRKLER.....	17
1- Gök-Türklerin Tarih Sahnesine Çıktığı Sırada Orta Asya'nın Durumu .	17
2- Gök-Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı	18
III. GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ	20
1- Bumın Kagan Devri (542-552)	20
2- Kara Kagan Devri (552-553).....	23
IV. GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞ DEVRİ.....	23
1- Mukan Kagan Devri (553-572).....	23
a- <i>Mukan'ın Şahsiyeti</i>	32
2- Taspar Kagan Devri (572-581).....	33
3- I. Gök-Türk Devleti Döneminde Ülkenin Batı Tarafı ve İstemi Yabgu (552-576).....	38
4- Taspar Kagan'ın Ölümü ve Taht Mücadelesi	41
V. GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN İKİYE AYRILMASI VE DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ	44
1- İşbara Kagan Devri (582-587).....	44
a- <i>Çinli Casus Ch'ang Sun-sheng'in Gök-Türkleri Bölme Planı</i>	44
b- <i>İşbara'nın Seferleri</i>	47
c- <i>Sui İmparatorluğu'nun Gök-Türkleri Bölmek İçin Hazırladığı Fermanın Etkileri</i>	49
d- <i>İşbara'nın Çin'in Siyasî Üstünlüğünü Kabul Edışı</i>	54
e- <i>İşbara'nın Çin'den Askerî Yardım Alması</i>	57

2- Baga Kagan Devri (587-588)	59
3- Tou-lan Kagan Devri (588-600).....	61
<i>a- Ch'i-min'in Siyasî Güç Olarak Ortaya Çıkması</i>	65
<i>b- Tardu- Yang Su Savaşı</i>	68
4- T'u-li'nin Çin'de Kagan Olması.....	68
5- Tardu'nun Askerî Gücünün Bertaraf Edilmesi.....	70
<i>a- Tardu'nun Ch'i-min'i Ortadan Kaldırma Teşebbüsü</i>	71
<i>b- Tardu'ya Karşı Büyük Askerî Harekât ve Töles Boylarının İsyanı</i>	72
6- Tardu'nun Sonu ve Ch'i-min'in Doğu Gök-Türk Devleti'nin Kaganı Olması.....	73
<i>a- Ch'i-tan İsyanı'nın Gök-Türk ve Çin Askerleriyle Bastırılması</i>	74
<i>b- Ch'i-min'in Çinlileşmek İstemesi</i>	75
VI- DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN KUVVETLENMESİ.....	78
1- Shih-pi Kagan Devri (609-619)	78
2- Ch'u-lo Kagan Devri (619-621)	84
3- İl Kagan Devri (621-630).....	88
VII- DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN ZAYIFLAMASI	97
VIII- DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN YIKILMASI.....	101
IX- BATI GÖK-TÜRK DEVLETİ.....	103
1- Tardu'nun Batı Alemiyle Münasebetleri.....	106
2- Ch'u-lo Kagan, (Kül Tardu Şad ve Ta-nai Tegin)	107
3- Batı Gök-Türk Devleti'nin Yeniden Kuvvetlenmesi ve Yıkılışı (She-kui ve T'ung Yabgu).....	112

II. KISIM

METİNLER.....	115
1- T'UNG-TİEN	115
2- TSE-FU YÜAN-KUI.....	133
3- TSU-CHİH T'UNG-CHİEN	170
SONUÇ	213

II. CİLT

GİRİŞ	221
1- Gök-Türk Tarihinin 630-681 Yılları Arasındaki Genel Karakteri.....	221
2- 630-681 Yılları Arası Gök-Türk Tarihi Kaynaklarının Değerlendirilmesi	224
3. 630 Yılından Önce Gök-Türkler	225
4- Çinlilerin Gök-Türk Ülkesindeki Hâkimiyetlerinin Orhun Abidelerine Aksetmesi	229
I- DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN YIKILMASI.....	231
1- İl Kagan'ın Esir Düşmesi ve Ölümü.....	231
2- T'u-li Kagan'ın Faaliyetleri.....	234
3- Doğu Gök-Türk Devleti Yıkıldıktan Sonra Milletin İçinde Bulunduğu Durum	236
4- Çin'e Giden Gök-Türk Gruplarının Yerleştirilmeleri Konusunda Uygulanan Politika	237
5- Esir Gök-Türklerin Sarı Irmağın Güneyinde Yerleştirilmeleri	241
6- Chie-shih-shuai'ın Gök-Türkleri Bağımsızlığa Kavuşturma Teşebbüsü ve Gök-Türklerin Geri Gönderilmeye Başlanması.....	242
7- Ssu-mo'nun Çinliler Tarafından Kagan Yapılması ve İdaresinin Başarısızlığa Uğraması.....	243
II- DİĞER TÜRK BOYLARININ ÖN PLANA ÇIKMASI VE CH'E-PI'NİN BAĞIMSIZLIK HAREKETİ.....	249
1- Sir Tarduşların Askerî ve Siyasî Gücü (627-647)	249
2- Ch'e-pi Kagan'ın Bağımsızlık Teşebbüsü	255
3- Diğer Küçük Türk Boylarının Çin ile Münasebet Kurmaları	257
III- DOĞU GÖK-TÜRK ÜLKESİNDE ÇİN KONTROLÜ	263
1- Doğu Gök-Türk Ülkesinin Çinliler Tarafından İdarî Bölgelere Ayrılması	263
2- Çin Devlet Hizmetine Giren Türk Beyleri.....	265

IV- ÇİN HÂKİMİYETİNE KARŞI BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİNİN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİ	273
V- BATI GÖK-TÜRK ÜLKESİNİN PARÇALANIP ÇİN NÜFUZUNA GİRMESİ	277
VI- ÇİN HÂKİMİYETİNİ TANIMAYAN BATI GÖK-TÜRK BEYLERİNİN MÜCADELELERİ	283
1- Batı Gök-Türk Ülkesinde Çinliler Tarafından İdarî Düzenleme Yapılması	287
VII- TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN 630-682 YILLARI ARASINDAKİ DURUMU	289
VIII- BELGELER	295
1- T'ung Tien.....	295
a- <i>Doğu Gök-Türkleri (T'u-chüe Shang)</i>	295
b- <i>Batı Gök-Türkleri (T'u-chüe Hsia)</i>	302
2- Hsin T'ang Shu	307
a- <i>Sir Tarduşlar</i>	307
SONUÇ	315
KAYNAKLAR.....	319

III. CİLT

GİRİŞ	325
I- KUTLUG KAGAN VE II. GÖK-TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU	331
1- Bağımsızlık Mücadelesinin Başlaması ve Gelişmesi	331
2- Kutlug'un Ortaya Çıkması.....	334
3- Tonyukuk'un Çin'den Kaçıp Kutlug'a Katılması	335
4- Oğuzlarla Mücadele ve Devlete Bağlanmaları.....	336
5- Çin'e Karşı Akınlar	337
6- Çinlilerin Karşı Tedbirleri	339
7- Kutlug'un Ölümü	340

II- KAPGAN KAGAN DEVRİ	343
1- Kapgan'ın Tahta Geçmesi.....	343
2- Kapgan'ın Politikasının Esasları	344
3- Çin'in Baskı Altına Alınması.....	345
4- Çin'e Karşı Düzenlenen Yeni Akınlar	349
5- Çin'de Veliaht Değişikliği	350
6- Kapgan'ın Yeni Bir İdarî Teşkilatlanma Yapması	352
7- Batı Yönünde Askerî Harekât.....	352
8- Yeniden Çin'e Yöneliş.....	352
9- Tonyukuk Batıda	353
10- Çin'de Taht Değişikliği ve Bunun Gök-Türkleri Etkilemesi.....	354
11- Boyların İsyanı	356
12- Kapgan'ın Pusuya Düşürülmesi ve Ölümü	359
III- BİLGE KAGAN DEVRİ.....	361
1- Kagan Olmadan Önce Bilge'nin Faaliyetleri	361
2- Kül Tegin'in Faaliyetleri.....	363
3- Bilge'nin Kagan Olması.....	365
4- Boy İsyanlarının Devam Etmesi ve Tonyukuk'un Devlet İşlerini Planlama Görevine Getirilmesi	366
5- Bilge'nin Ülkeye Hakim Olması.....	367
6- Bilge'nin Çin ile Mücadelesi ve Tonyukuk'un Stratejileri.....	369
7- Bilge'nin Çin'deki T'ang Hanedanıyla Dostluk Kurması.....	371
8- Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni	375
9- Bilge'nin Zehirlenmesi ve Ölümü	376
IV- GÖK-TÜRKLERİN SONU	379
1- 734-742 Yılları Arasındaki Olaylar	379
2- Yıkılışlarından Sonra Gök-Türkler	384
BELGELER.....	389
ÇİN KAYNAKLARI.....	419
BİBLİYOGRAFYA.....	423
DİZİN	439
EKLER	475

ÖN SÖZ

Gök-Türk dönemi Türk tarihinde bir model devletin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Türk adının resmi devlet adı olarak kullanılışı, teşkilat yapısı, diğer Türk kökenli topluluklar üzerinde yaptığı etki, birleştirici vasfı, sosyal tarihi, Türkçe yazıtların meydana getirilmesi gibi konularda çok iyi bir örnektir. Ayrıca kendisinden sonra kurulan bütün Türk devletlerini etkilemiştir. Bir başka deyişle günümüze ulaşan Türk kökenli toplulukların Gök-Türklerle bağlantısı vardır. Gök-Türkleri ele alarak bir analiz yaptığımızda adeta Türk tarihinin esasını ve özetini görürüz. Bir başka ifade ile Gök-Türk dönemi Türk milletinin tarihine yön vermiştir. Bunlardan dolayı Gök-Türk tarihinin taşıdığı önem aradan geçen yıllara rağmen azalmamakta aksine daha da artmaktadır.

Bu devletin asıl adı kendi dilleriyle yazıtlarda açıkça bildirildiği gibi Türk (Türük) idi. 19. yüzyılın sonunda Batılı bilginlerin teklifiyle yaygınlaşan Kök-Türk tabiri kullanılmaya başlanmış ve bu da ülkemizde Türkiye Türkçesine çok uygun bir şekilde Gök-Türk olarak kabul görmüştür. Ancak, sonraları dil araştırmacılarının etkisiyle Kök-Türk yazılışı yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. Kanaatimizce tarihçiliğimize yerleşen ve anlam açısından doğru olan okunuşu değiştirmenin hiç gereği yoktu. Eğer devrindeki gerçek kullanım aranıyordu ise o zaman Batı, Rus, Türk Dünyası, Çin ve Uzak Doğu tarih literatüründe yazıldığı gibi Türk Kaganlığı ya da Türk Devleti olmalıydı. Biz Cumhuriyetimizin ilk yıllarından itibaren ülkemizde yaygınlaşan ve toplumun hafızasında kendine böyle yer bulan Gök-Türk yazımından vazgeçmiyoruz. Bunun yanında sadece Gök-Türklere Türk de-yip diğerlerinin başka bir millet gibi algılanmasının da önüne geçmek istiyoruz.

Çin kaynakları üzerinde çalışmaya başladığımızda Gök-Türklerle ilgili bilgi ve belge zenginliğini fark ettik. Uzun yıllar süren çalışmalarımızda ulaştığımız belgelerin değerlendirmesini sonucunda çeşitli zaman aralıklarında 3 ayrı kitap halinde yayınladık. Bu eserler ilim dünyasında ve kamuoyunda büyük ilgi gördü. I.ciltte 542-630, II.ciltte 630-681, III.ciltte 682-941 zaman aralıklarını ele almıştık. Şimdi konu bütünlüğü açısından üç eseri bir araya getirerek yeniden yayınlıyoruz. Ancak, ilk başta geliştirdiğimiz bütün belgelere dayalı değerlendirme şeklini hiç değiştirmedik. Sadece kitaplar bir araya getirilerek okuyucu açısından bir bütünlük sağlanmış oldu.

Her cildin ayrı emeği ve kendine özgü bir ele alınış biçimi söz konusudur. Bu yüzden daha önce yazdığımız önsözleri değiştirmeden sırayla veriyoruz.

I. Cildin Önsözü

İki yüz yıl süren Gök-Türk tarihini aydınlatan kaynakların en önemlisi hiç şüphesiz onların kendi dilleriyle yazdıkları abidelerdir. Ancak, bu abidelerdeki bilgilerin aşağı yukarı tamamı II. dönemine ait denebilir; çünkü I. Gök-Türk dönemi (542-630) hakkında bilgiler bir iki cümleden ibarettir. Bazen 630 öncesine atıflar yapılmaktadır. Bu sebepten dolayı Orta Asya Türk tarihini eski çağlardan modern zamanlara kadar aydınlatmakta en geniş malumata sahip olan Çince kaynaklar, I. Gök-Türk devri için de ön plana çıkmaktadır.

Türk adını resmi devlet adı şekliyle ilk defa kullanarak tarih sahnesinde zuhur eden Gök-Türkler (T'u-chüe) hakkında Çince vesikalara dayalı araştırmalar, batıda yaklaşık 1756-58'li yıllarda başlamıştı. Bu tarihten sonra müteaddit defa yine batılı araştırmacılar, Gök-Türklerle ilgili Çince vesikalar üzerinde çalıştılar. Ülkemizde Çin kaynaklarına bağlı ilk araştırma batıda yapılandan iki yüz sene sonra yapıldı. 1957 yılında Merhum Prof. Dr. B. Ögel, bu husustaki kaynaklara bir başlangıç yapmıştı. Merhum Hoca, 1967 tarihinde yönettiği bir doktora tezinde de o zamana kadar tercüme edilmemiş vesikaları bir Çinli öğrencisine çalıştırtmıştı.

Aslında Batı ilim aleminde Şarkiyatçılar ve Türkologlar arasında Orta Asya üzerine araştırmalar, her dönemde ilgi çekmiştir. Bununla birlikte geçen asrın sonlarında Orhun Abidelerinin okunması, Gök-Türk tarihine karşı olan merakı daha da artırdı. Bu hadiseden sonra Türkçe yazılmış kitabeler üzerlerindeki incelemeler ön plana çıkmıştır. Fakat, bilgilerin yetersiz olması yine de araştırmacıları Çince vesikalara yöneltiyordu. Çince vesikalardan faydalanmak için mutlaka iyi Çince bilmek gerekiyordu ki; bu da o zamanın şartlarında oldukça zordu. Bu sebeple Türkologlar, kitabelerdeki bilgileri, Çin kaynakları ile karşılaştırırken, daha önce yapılmış tercümelerden faydalandılar (J. De Guignes, Yakineff, St. Julien ve Chavannes'ın eserleri). Fakat, bu tercümelerde yapılmış hatalar, Türkologlar tarafından da tekrar ediliyordu. 1958 yılında Wiesbaden'de Liu Mao-tsai'nin Almanca yaptığı Gök-Türklerle ilgili metin tercümesi en iyi kabul edilmiş ve bu tarihten sonra Liu'nun eseri kullanılmaya başlanmıştır. Batı Gök-Türkleri için de 1903'ten beri E. Chavannes'ın eseri kullanılıyordu.

Gök-Türklerle ilgili Çince metinler üzerine çalışmaya başladığımızda önce kaynak değerlerini aşağıda belirttiğimiz, henüz tercüme edilmemiş birçok belge gördük. Bu vesikalar 545-630 yılları arasına tekabül ediyordu. Bunun yanında günümüze kadar yapılan çalışmalar tercüme mahiyetinde idi. Sinologlar, kendi uğraştıkları vesikaları Fransızca, Rusça ve Almanca gibi dillere tercüme etmişlerdi. Aslında her sinolog kendi uğraştığı vesikaları incelemişti. Neticede ortaya çeşitli kaynakların tercümeleri çıkmıştı. Diğer taraftan bütün vesikaların bir araya toplanıp değerlendirilmesi yapılmamıştı.

Bütün bunları göz önüne alarak önce kaynaklar arasında bu zamana kadar tercüme edilmemiş vesikaları taradık. Sonra elde ettiğimiz orijinal metinleri tercüme ettik. Bu eserimizin ikinci kısmını meydana getirdi. Diğer taraftan bu zamana kadar bütün Çince vesikaların incelenerek, bu devirle ilgili bir monografinin yapılmamış olması sebebiyle, bu devirle ilgili bütün vesikaları toplayarak değerlendirdik. Ortaya çıkan sentez araştırmamızın birinci kısmını teşkil etti.

II. Cildin Önsözü

Dünyada Gök-Türk tarihi araştırmaları iki yüz yıldan fazla bir süredir yapılagelmesine rağmen fetret devri adı verilen 630-682 yılları arasındaki zaman dilimi teferruatlı bir şekilde ele alınmamıştır. Bununla birlikte bu devirle ilgili bazı Çince kaynak metinleri batı dillerine tercüme edilmiştir. Araştırmacılar genellikle 542-630 ve 682-745 yılları arasında cereyan eden bağımsız Gök-Türk devletlerinin tarihleri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Gök-Türk hakimiyetinin batıda ve doğuda kesin-tiye uğradığı dönem sadece birkaç sayfa ile geçiştirilmiştir.

İki yüz yıllık Gök-Türk tarihini bir bütün olarak düşündüğümüzde 51 yıllık fetret devresinin ihmal edilmişinden dolayı boşlukta kaldığı hissedilmektedir. Halbuki, bu zaman süresi içinde de Gök-Türk tarihi devam etmiştir. Gerek Doğu Gök-Türk ülkesinde, gerek Batı Gök-Türk ülkesinde uzun süreli bağımsızlık mücadelesi olmuş, en kuvvetli ve parlak devrini yaşayan Çin'deki T'ang İmparatorluğu sıkıntılı anlar yaşamıştır. Hatta, bu mücadelelerin bazıları Çin Seddi'nin güneyinde T'ang hanedanı başkentine yakın yerlerde cereyan etmiştir. Diğer taraftan 627 yılından itibaren kuvvetlenmeye başlayan hanedana mensup olmayan bazı Türk boyları tarih sahnesinde önemli roller oynamaya başlamışlar, 647 yılından sonra hemen hepsi Çin'e elçi göndermek suretiyle siyasi temas kurmuşlardır.

630 yılının başında İl (Hsie-li) Kagan'ın Çin'e esir düşmesi ile Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması üzerine başsız kalan millet üç gruba ayrıldı. Bir kütlevi Sir Tarduşlara, ikincisi Doğu Türkistan'ın kuzey taraflarına giderken, yüz bin kişilik önemli bir halk kütlesi Çin'e sığındı. Önce bunları Kuzey Çin'de dağıtarak eyaletlere yerleştiren T'ang hanedanı 639 yılında Chie-shih-shuai'in isyanından sonra ülkelerine geri gönderdi. Yine Doğu Gök-Türk Devleti'nin yıkılması ile ortaya çıkan Sir Tarduşların siyasi gücü 647 yılına kadar varlığını sürdürdü. Reislerinin Bile Kagan unvanı taşıdığı bu boy, Gobi Çölü'nün kuzeyindeki bütün eski Doğu Gök-Türk topraklarını elde tutuyordu.

648 yılında Altay dağlarının kuzeyinde ortaya çıkan Ch'e-pi Kagan, başladığı bağımsızlık mücadelesinde bazı boyların ihaneti yüzünden başarılı olamadı. Neticede Doğu Gök-Türk ülkesi tamamen Çinlilerin kontrolü altına girdi. Askeri valilikler tesis etmek suretiyle Doğu Gök-Türk ülkesini daha yakından idare etmeye

başladılar. 650 yılındaki bu idari düzenleme üzerinde birkaç değişiklik olmasına rağmen 682'de II.Gök-Türk Devleti kuruluncaya kadar devam etti. 679'da başlayan ilk bağımsızlık hareketleri Çinliler tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen, Kutlug (İlteriş) ve Tonyukuk liderliğindeki mücadele 682 yılında hedefe ulaştı. Bu tarihte bağımsızlıklarını kazanan Gök-Türkler, 745 tarihine kadar bunu sürdürdüler.

Batı Gök-Türk Devleti doğuya nazaran farklı görünüm arz ediyordu. Onlar önce Çin saldırılarından değil, kendi hanedan üyelerinin çekişmeleri yüzünden karışıklığa düştüler. T'ung Yabgu Kagan'ın 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürülmesi üzerine başlayan iç savaşlar kısa aralıklarla yirmi yıl sürdü. Birbirleriyle çarpışan Batı Gök-Türk hanedanından gelen beyler, Çin'deki T'ang İmparatorluktan destek aramaya çalıştılar. Dolayısıyla bundan yararlanan Çinliler, ellerini bu ülkeye uzatma fırsatı buldular. 650'li yıllarda A-shih-na Ho-lu isimli bir Batı Gök-Türk beyi Çin'e bağlanmayı kabullenemeyerek uzun mücadeleye girişti. Üzerlerine Çinli, Gök-Türk ve Uygulardan oluşan büyük ordu gönderen T'ang hanedanı Batı Türkistan'ın önemli kısmını Çin'e bağladı (659). Neticede Batı Gök-Türk ülkesi askerî valiliklere ayrıldı ve bundan sonra Çin hakimiyetinde kaldı.

İşte, bu hadiselerden dolayı Gök-Türk hakimiyetinin doğuda ve batıda kesintiye uğradığı devir ayrı bir inceleme konusudur. Bu devir kaynakları bilindiği üzere büyük çoğunluğu Çince'dir. Bu dilde tespit ettiğimiz kaynak metinleri üzerinde çalışarak Gök-Türk tarihinin bu merhalesini ele aldık. Belgelerde bulabildiğimiz bilgiler ışığında konuları tasnif edip değerlendirmeye tabi tuttuk. Daha önce araştırmacılar tarafından tercümesi yapılmayan kaynaklardaki bazı orijinal metinlerin Türkçe çevirisini değerlendirme kısmının sonunda verdik.

III. Cildin Önsözü

Daha önce yayınladığımız iki eserde Gök-Türk tarihinin 681 yılından önceki durumunu (I, 542-630, II, 630-681 yılları arası) belgeleriyle değerlendirmeye çalışmıştık. Bu incelemelerde özellikle yayınlanmamış vesikalar üzerinde durmuş, sonra kaynaklardaki bütün bilgileri bir araya getirmiş ve yorumlamıştık. Ancak bilindiği gibi Gök-Türklerin tarihi bağımsız halde 745 ve bir kütle halinde yaşamaları şeklinde 941 yılına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmaları tamamlamak gerektiği düşüncesinde olduğumuzdan II.Gök-Türk Devleti dönemi adını verdiğimiz süreyi ele alan bazı makaleleri daha önce yayınlamıştık. Fakat, özellikle yayınlanmamış metinlerin Türkçeye kazandırılması, konu bütünlüğünün sağlanması açısından bir müstakil eser meydana getirme ihtiyacı vardı. Bu noktadan hareketle 681-745 yılları arasını inceleyen elinizdeki çalışma ortaya çıktı. Ne var ki, 745'teki bağımsız olarak kesin yıkılışlarından sonra da Gök-Türklerle ilgili bilgiler devam ediyordu. Bu sebepten kısa kısa da olsa 745 yılından sonraki bilgi-

leri takip edip bir araya getirdik. Böylece Gök-Türklerle ilgili bilgilerin bütünü bir araya toplanmış oldu.

Kaynaklar açısından bakıldığında Gök-Türk tarihinin bu devresi farklılık arz etmektedir. Çünkü, artık Türk kültür tarihinin en önemli abidelerinden olan yazıtlar karşımıza çıkmakta ve ufkumuz açılmaktadır. Yazıtlar sayesinde artık sadece Çin kaynaklarına bağlı kalmıyoruz. Bundan sonra iç cepheden de değerlendirme imkanı buluyoruz. Böylece çok sayıda kişi adlarının yalnız Çince transkripsiyonları değil, ayrıca tam Türkçe karşılığını öğrenebiliyoruz. Diğer taraftan Çinlilerin genelde taraflı olarak verdiği olayları daha sağlam tenkit etmek fırsatı doğdu. Neticede öncesine oranla daha zengin bir değerlendirmenin ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

552 yılında ilk defa bağımsızlıklarını kazanan Gök-Türkler kısa zamanda Kafkaslardan Kore'ye kadar uzanan geniş sahaya hakim oldular. Ancak, taht mücadeleleri ve Çin entrikaları yüzünden 582'de ikiye ayrıldılar. Doğudaki devlet bazen kuvvetli, bazen sarsıntılar içinde 630'a kadar varlığını sürdürdü. Batı Gök-Türk Devleti ise 630'da karışıklığa sürüklenmesine rağmen 659 yılına kadar bağımsızlığını devam ettirdi ise de bu yıl içinde Çin'in hakimiyetine girmek zorunda kaldı. Hanedandan gelen beylerin büyük çoğunluğunun Çin'e gitmesi üzerine bir daha toparlanamadı. Geniş ülke sahasında Türğişler başta olmak üzere Karluk ve benzeri boylar ön plana çıktı. Doğu Gök-Türk ülkesinde önce 648'e kadar Sir Tarduşlar, bir ara Gök-Türk hanedanından bir bey (Ch'e-pi) bağımsızlığını sürdürdü ise de söz konusu tarihte Çin'deki T'ang İmparatorluğu tamamen ülkeye hakim oldu. Neticede Doğu Gök-Türk ülkesi Çinliler tarafından askerî valiliklere ayrıldı.

Bu durum ufak isyanlara rağmen 679 tarihine kadar devam etmiştir. Söz konusu tarihte başlayan bağımsızlık isyanlarının ise ilk iki teşebbüsünün başarısızlığa uğramasına rağmen 681'de hareketin başına geçen Kutlug hedefine ulaştı. 682 yılında bağımsız II.Gök-Türk Devleti kuruldu. Kutlug bağımsızlığı kazandıktan sonra Çin'den kaçıp gelen Tonyukuk'un da kendisine katılmasıyla hızla gücünü artırdı. Bundan sonra Tonyukuk başkumandan olarak ordunun başında idi. Önce Dokuz Oğuzlar olmak üzere diğer Türk boyları Kutlug ve Tonyukuk tarafından devlete bağlandı. Arkasından Çin'e seferler düzenlenerek eski toprakları ve esir Türkleri kurtarmaya çalıştı. Bir dizi parlak zaferden sonra Kutlug 691 tarihinde öldü. Yerine kardeşi Kapgan geçti ve devraldığı devleti her bakımdan güçlendirmeye çalıştılar. Çin'de kalan son esir Türkleri kurtardı. Ancak, aşırı sert ve zalim bir karaktere sahip oluşu, devlete bağlı diğer boyların isyanına sebep oluyordu. Nitekim böyle bir isyanın bastırılmasının sonunda tuzağa düşürülerek öldürüldü. Yerine oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un küçük oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu tahttan indirdi ve yerine ağabeyi Bilge'yi kaganlık makamına oturttu.

Barış sever ve dost canlısı bir karaktere sahip olan Bilge, kaganlığı boyunca önce boyları tekrar devlete bağlamak suretiyle ülkede iç huzuru sağlamış, ardından Çin ile iyi barış ilişkileri kurmuştur. Orhun Yazıtları onun zamanında dikilmiştir. Kendisi bir devlet adamı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenerek öldürüldükten sonra yerine geçen oğulları devlete eskisi gibi hakim olamamışlardı. Nihayet Çinlilerin tahrikiyle Uygur, Karluk ve Basmıl boylar ayaklanmış, uzun mücadelelerden sonra 745 yılında II. Gök-Türk Devletine son verilmiştir.

Devletleri yıkıldıktan sonra Gök-Türk hanedan üyelerinin bir kısmı gidip Çin'e sığınmışlardır. Bazı gruplar da Çin'in kuzeyinde bu devlete bağlı olarak varlıklarını sürdürdüler. 941 yılına kadar çeşitli isyanlara katıldıkları gibi yaptıkları küçük çapta akınlarla gündeme geldiler.

Eserimizde yukarıda kısaca açıkladığımız gibi kuruluşundan itibaren II. Gök-Türk Devleti dönemini ve yıkıldıktan sonraki durumunu incelemeye çalıştık. Daha önceki çalışmalarımızda tanıttığımız Çin kaynakları bu araştırmamız için de geçerlidir. Bu yüzden onları yeniden tanıtmaya lüzum görmedik. Farklı olarak bu defa Orhun Yazıtlarından daha fazla yararlandık. Yine diğer eserlerimizde olduğu gibi daha önce tercüme edilmemiş, Gök-Türklerle ilgili metinlerin Türkçelerini değerlendirme kısmının arkasında verdik. T'ung Tien ve Wen-hsien T'ung-k'ao'daki Gök-Türk bölümlerinin, bu konuda araştırma yapacak olanlara yol göstereceğini ve bu açıdan çok faydalı olacağını tahmin ediyoruz.

Kitaplarımın basılmasında büyük katkı sağlayan Türk Tarih Kurumu yetkililerine ve çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca akademik çalışmalarımı maddi ve manevi daima destekleyen Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na her zaman minnettarlık duygularımı ifade etmek isterim.

Prof. Dr. AHMET TAŞAĞIL